

УДК 339.92

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ЛІМОЛОГІЇ: ПРОБЛЕМАТИКА КОРДОНІВ ЄВРОПИ

Кіш Є.Б. (Ужгород)

У науковому дослідженні проаналізовані основні методологічні засади вивчення кордонів, насамперед, в контексті дослідження причин і наслідків трансформації нового східного кордону Євросоюзу. Принципово новими є підходи автора до аналізу нового східного кордону ЄС.

Ключові слова: Україна, Європейський Союз, кордон, інтеграція, концепт.

Кордони Європи є шрамами історії, але вони поступово втрачають свою основну функцію – бар'єрну. На сьогодні прагненням народів Європи є подолання “шрамів історії” та створення можливостей, в більшій мірі для населення прикордонних регіонів, кращої співпраці у всіх сферах життя в контексті реалізації ідеї європейської інтеграції. Не існує добрих чи поганих кордонів, позаяк саме різні політичні системи наповнюють емоційним змістом поняття кордонів. Будь-який кордон є “штучним”, адже

відображає співвідношення конкретних сил в конкретний час. Більше того, не буває одвічних кордонів.

На сьогодні в Україні наявним є лише звужене розуміння трансформації кордону, що не дає можливості осмислення його як цілісного, динамічного процесу, якому притаманна внутрішня логіка розвитку. Сутність проблеми визначається не тільки наявністю виключно того чи іншого підходу до пояснення процесу трансформації кордону у більш ширшому геополітичному,

цивілізаційному вимірах, але й також методами та способами використання власне наукової ідеї чи наукового підходу пізнання дійсності. Тобто, системно чи фрагментарно використовуємо будь-яку концепцію, виходячи з всебічного комплексного аналізу явища, чи спробуємо втиснути явища і події у вже апріорі визначену схему чи ситуативно пристосувати їх до певних ідеологем, які не мають нічого спільного з реальністю. Це також частково є поясненням того, як нині проблеми кордонів чи прикордонних питань, чи навіть транскордонного співробітництва тлумачуться дещо спрощено, але й їм не приділяють достатньої уваги. Важливими є праці науковців Національного інституту стратегічних досліджень щодо питань безпеки [6], Інституту світової економіки та міжнародних відносин НАН України стосовно аналізу проблемних питань на кордонах [7]. Особливої уваги заслуговує російська школа з лімології – монографічні праці В.Колосова, Л.Вардомського [4;3].

Метою наукового аналізу є виокремлення пошуків складових концептуальних засад, функцій кордону, насамперед, нового східного кордону Євросоюзу. Ключовим і вельми важливим, але складним питанням саме з точки зору методології дослідження є питання дихотомії (наявність полярних процесів і тенденцій) – залежності та автономності існування різних сфер життя власне на прикордонні, більше того, вивчення їх внутрішніх закономірностей дає змогу стверджувати про можливість їх (суспільного, економічного тощо) співіснування та розвитку в якості елементів цілісної системи. Таким чином, важливим є *комплексне дослідження кордону*, що є вкрай актуальним з точки зору подолання однобічного підходу до проблем, що розглядаються і як наслідок – уникнення відповідних необ'єктивних висновків наукового пізнання дійсності, і отже актуалізації наразі проблем так званих останніх рубежів чи останніх кордонів Європи в контексті плекання міфологем меншовартості.

Кордони – це не нове історичне явище чи феномен, як тлумачать політики, експерти, навіть деякі науковці. В системі міжнародних відносин, кордони – це важливі, але все ж таки похідні реалії конкретної геополітичної ситуації на континенті. З плином часу кордони на європейському геополітичному просторі змінювалися і змінюються, але, на жаль, їх “біографія” не закінчується. Безперечно, розширюється спектр співіснування багатьох форм кордонів, які зберігаються шляхом видозміни. Так, наприклад, однією з найважливіших форм контактів Римської імперії з племенами ближньої варварської периферії були контакти на *лімесі*.

Лімес як система прикордонних споруд починає розділяти племена Центральної Європи від зони римської цивілізації. Зазначимо, що

limes (поперечний) – це практика римського межкування полів, поділ проміжними дорогами землі на квартали визначеної ширини. Ці проміжні дороги мали функції кордонів. Лімес утворився в I ст. н.е. і перетворився в середині II ст. н.е. на складну систему прикордонних комунікацій, які визначали характер військової, політичної та торгової взаємодії Риму та варварів Карпатського регіону. Саме поняття лімес (*limes, limites*) спочатку означало лише стежку, шлях в ранній імперії. Пізніше це слово використовувалось для позначення максимального просування вглиб ворожої території “*penetrat interiorius, oregit limites*”. Такий зміст був визначений і Тацитом, хоча він розвинув його як позначення вузької смуги прикордонних земель на відміну від фортець, які там знаходились. Пізніше *фронтін* вніс військове тлумачення в роз'яснення цього слова, яке вже означає шлях, що з'єднує гарнізони. Для нас важливо, що саме поняття “лімес” необхідно розрізнити як вузький військовий термін і явище більш широкого значення, як “багатофункціональну систему” у взаємовідносинах римлян і варварських племен [5, с.184].

В творах авторів III-V ст. н.е. лімес означає нездоланий бар'єр, стіну, яка повинна була відділити Імперію від набігів варварів, як зазначає О.Бандровський [1]. Таким чином, складається *концепція лімесу*, як “закритого” оборонного комплексу (формуються елементи складової лімесу – дорога, зони операцій військ, система укріплень і форпостів) – який виконував головне завдання - захищав військово-стратегічні інтереси Риму. Але в I-III ст. лімес був також “відкритим” як зі сторони Риму, так і зі сторони племінного світу, насамперед, у розвитку торгівлі. Саме цей фактор формував *лімес* як *смугу торговельних контактів з племінною периферією*.

З точки зору аналізу сучасних кордонів, слід відзначити концептуальні положення одного з видатних засновників класичної геополітики, німецького географа Фрідріха Ратцеля, який одним з перших застосував просторовий підхід до аналізу політичних явищ. Оскільки одним з головних концептуальних положень Ратцеля було відношення до держави як до *живого просторового, укоріненого в ґрунті* організму [9, с.165-166], отже власне кордон він розглядає як одну з трьох (поряд із розміром та місцем розташування) характеристик цього організму. У своїй головній праці “Політична географія” (1923 р.) (розділ Шостий: Кордони) Ратцель з метою загальної характеристики особливостей кордонів, визначає два головні типи кордонів: політичні кордони та природні кордони [9, с.210-211].

Прискіпливий, комплексний аналіз кордонів в їх географічному та політичному вимірах у подальшому був здійснений учнем Ратцеля, його співвітчизником Карлом Хаусхофером, який блискуче вдосконалив концептуальне положення

свого вчителя про кордони – виокремивши характеристики, види, статику, динаміку, типи, значення кордонів – по суті, з'ясував цілком широку та різноманітну палітру характеристик кордону: “Як орган, як живе утворення, яке піддане зникненню чи росту, зовсім не застигле, не лінію впізнаємо ми кордон на практиці” [8]. І далі продовжує – “виходячи з досвіду я можу дати визначення кордону як “периферичного органу” подібного шкірі, - життєвої форми, замкненої на ключ, яка пізнає й напруження, але яка живе власним повнокровним життям захисного покрову, яке складається з життєвих форм, наповнених єдиною життєвою волею” [8, с.28].

Поряд з цим, вчений визначив й так звані відтинки поняття кордону – відмінності романської традиції пояснення кордону – *Frontière* – прикордонної смуги, яка відрізняється від германської традиції трактування кордонів як *Borderland* – рубіж країни та *Boundary* – як лінія, захищена стіною, лімесом – тобто системою прикордонних укріплень, які були відомі ще з кінця I ст. н. е. на кордонах Римської імперії [8, с.28]. Рефреном у науковій праці Хаусхофера звучить теза про *важливість порозуміння мінливості кордонів*: “Кордони мають одночасно і розподіляти і бути проникливими. Втім, як важко поєднати ці протилежні вимоги, свідчить саме практика” [8, с.35].

Концептуально, Хаусхофер виокремив п'ять типів кордонів. З воєнно-географічної точки зору чітко висунутий вперед як опорний орган - “кордон наступальний”; високоорганізований, насичений комунікацією, завжди успішно рухливий, що розвивається “кордон напготові”; з обох сторін одночасно і розділяючий і з'єднуючий інстинктивно свідомі життєві форми і один з найміцніших прикордонних життєвих форм, який може бути створений лише при порозумінні між сторонами – “кордон рівноваги”, який має підвид – *спокійний, інертний кордон*. Четвертий тип, це кордон, який знаходиться у стані оборони - “укріплений кордон” і п'ятий тип – це демілітаризований, відкритий для проникнення “кордон, що розпадається” [8, с.34].

Методологічно, в контексті наукового дослідження кордонів, важливе значення має класифікація кордонів, що є однією з найбільш складних проблем компаративістики взагалі. Позаяк це визначається не тільки теоретичним, але і цілком практичним інтересом. Оскільки від цього залежить не лише вивчення сучасних кордонів, але й вибір орієнтирів для вдосконалення власної підсистеми і практики його застосування.

Складність проблеми полягає насамперед в тому, що слід врахувати відповідні європейські традиції трактування кордонів, місця у ній національних теорій кордонів, які закріплені вже з XVII століття у національних правових системах.

Важливого значення в цьому зв'язку набувають, по-перше, критерії, за якими здійснюється класифікація; по-друге, типологія – яка виконує роль методологічної основи для класифікації, а також і вивчення теорій кордону є одним з головних детермінантів раціональної класифікації кордонів. З врахуванням цих обставин, вважаємо за доцільне визначити класифікацію кордонів як одну з найоптимальніших, яка була розроблена російськими дослідниками В. Колосовим та М.Мироненко [4].

Згідно запропонованої класифікації російських дослідників, можна виділити чотири теоретичних підходи, які використовуються нині у вивченні кордонів:

- ❖ історико-картографічний підхід;
- ❖ класифікаційний підхід;
- ❖ функціональний підхід;
- ❖ географічно-політологічний підхід.

Всі існуючі на сьогодні підходи фактично пояснювали феномен саме *державних кордонів* політичними факторами. Характерно, що практично ніколи державні і внутрішні політичні і адміністративні кордони, а також культурні рубежі не розглядалися як єдина система, що відповідало жорсткому поділу досліджень по зовнішній та внутрішній політиці.

На сьогодні, за умов процесу поглиблення та розширення європейської інтеграції, роль і значення кордонів в Європі поступово змінюється. Більш рельєфно це простежується у зміні домінування тих чи інших функцій кордону, в даному випадку – у *домінуванні функцій контактного характеру* кордонів, їх “прозорості”, “транспарентності” всередині Європи, і посиленням бар'єрної функції кордонів на нових межах Євросоюзу. Втім, геополітична роль кордону у певному просторі, де проживають конкретні люди, народи, які мають і розвивають певні відносини між собою, має неперевершене значення саме тоді, коли ці контакти як живі зв'язки, котрі мають давні щоденні традиції, можуть бути порушені.

Не буває одвічних кордонів, кожний кордон встановлюється, переноситься, уточнюється за примхами Історії. І сучасний *новий східний кордон* між ЄС та Україною не стане одвічною східною периферією ЄС. Більше того, згідно внутрішній логіці розвитку, *новий кордон* має еволюціонувати протягом століття. Позаяк це залежатиме не тільки від внутрішнього розвитку розширеного ЄС протягом XXI століття, а також і від його новітніх сусідів по усьому периметру *нового кордону*, отже і від внутрішнього розвитку України.

В той же час поряд з офіційними державними кордонами існують більш стабільні кордони: кордони між релігіями, цивілізаціями, традиціями. Мішель Фуше, характеризуючи сучасні так звані пошуки “останніх” кордонів Європи,

апріорі визначає, що відповіді на це питання не існує. Позаяк, хоча функції кордонів *polens volens* змінилися внаслідок гео економічних та геополітичних змін на континенті, втім, на сьогодні, важливого значення набувають не пошуки так званих “остаточних” кордонів Європи, а саме відповідність їх базовим принципам сучасних процесів євроінтеграції. Кордони виконують три тісно пов’язані функції: по-перше - встановлюють межі державного суверенітету; по-друге - розділяють у просторі символічні співтовариства, тобто держави, кожна з яких має власний прапор, гімн, історію, інститути, які породжують для його громадян специфічні права та обов’язки; по-третє - розділяють у просторі своє (тобто національну територію) та чуже (сусідню державу, а потім і весь світ) [10, с.74-75].

Межі, які накладалися і завжди будуть впливати на діяльність людини простором і часом, ніколи не були незмінними, вони безперервно еволюціонували. Як справедливо відзначав Фернан Бродель, культурні карти не збігаються просто так із картами економічними, і це досить логічно. Чи не пояснюється це тим, що культура веде своє походження з нескінченного минулого. Вона найдавніший персонаж людської історії: “Рейн та Дунай був переважно кордоном культурним: з одного боку – стара *християнська Європа*, з другого – своєрідна “*християнська периферія*”. Але ж коли настала Реформація, лінія Рейн – Дунай виявилася приблизною лінією розриву, вздовж якої стабілізувався поділ християнства. Й то був також очевидний стародавній кордон, стародавній *limes* Римської імперії. Чимало інших прикладів говорило б такою самою мовою, що потверджували правило, і свідчать про посилення культурної єдності Заходу – насправді світу-культури, світу-цивілізації” [2, с. 53].

Неупереджений, об’єктивний науковий аналіз *нового європейського кордону* вимагає врахування не тільки концепції лімесу, але і більш ширшої палітри теоретико-методологічних засад лімології. *Новий кордон*, що формується і не збігається з культурними кордонами Європи, на нашу думку, є не тільки простим лінійним простором чи просторовим бар’єром, який, до речі, досить чітко відмежовує в даному випадку ЄС та Україну. Використовуючи саме міждисциплінарний, комплексний підхід щодо аналізу кордонів, які окреслюють територіальну цілісність певних держав та міжнародної інституції і водночас є як лінією дотикання суверенних дер-

жав, так і лінією їх відокремлення, саме вивчення так званої “проникливості” кордону, - в цілому дозволяє нам аналізувати *новий кордон* не тільки як лінійний простір між державами-сусідами, але і як систему, враховуючи і особливості культури, світогляду за умов використання цивілізаційно-релігійних критеріїв.

Формування *нового східного кордону ЄС* у площині взаємовідносин: ЄС - Україна, визначає низку принципово важливих наслідків для України, зокрема і зміну системи перетину. Перший і головний наслідок для України стосовно формування нового східного кордону ЄС – це закінчення більш ніж десятирічного періоду ліберального режиму перетину кордонів між Україною та державами Центральної Європи та формування зони територіальної стабільності у центральноєвропейському регіоні.

По-друге, система перетину на новому міжнародному кордоні радикально змінилася внаслідок введення візового режиму у 2003 році між Україною та її сусідами першого порядку – державами Центральної Європи, (і відповідно режим перетину кордону суттєво змінився із введенням Шенгенського візового режиму).

Третім, вкрай важливим наслідком формування нового східного кордону ЄС для України, є питання безпеки, точніше керування ситуацією з питань безпеки. За умов, коли жодна з країн Центральної Європи не має територіальних претензій одна до одної та до України включно, питання безпеки зосереджується не на питаннях перегляду наявних кордонів, а на проблемі *захисту нового східного кордону*. Це питання реадмісії, прикордонного менеджменту, нелегальної міграції тощо. Зауважимо, що саме на прикордонні, як і у римські часи, найбільш рельєфно простежуються асиметрії як у розрізі центр-периферія, так і у соціально-економічному розвитку так званих “депресивних” прикордонних регіонів України.

Процес формування *нового східного кордону ЄС* - це складний, багатограничний, хоча іноді і суперечливий процес, функціонуючий за внутрішньою логікою розвитку - як складового елемента, як підсистеми більш високого гатунку цілісної системи, яка за якістю, а ще більше – за масштабністю сучасних геополітичних змін на європейському континенті також трансформується. Подальші наукові дослідження плануємо здійснити в контексті вивчення “транспарентності” внутрішніх кордонів ЄС.

1. Бандровський О.Г. “Лімесна” політика Римської імперії на північно-східних кордонах в I-III ст. н. е. // Карпатика – Випуск 13. – Ужгород, 2001. – С. 24-32.
2. Бродель Фернан. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. У 3-х т. – Т.3. Час світу. – Київ: Основи, 1998.
3. Вардомский Л.Б., И.И.Голицина, Е.Н.Самбура. Государственные границы и региональное развитие // Политическая география: современное состояние и пути развития. – М., 1989.
4. Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. – Москва, 2001. – 428 с.

5. Колосовская Ю.К. Проблема “Рим-варвары” в советской историографии античности последних десятилетий // Вестник древней истории. – 1980. – № 3. – С. 180-192.
6. Миграция и пограничный режим: Беларусь, Молдова, Россия и Украина. – К.: НИПМБ, 2002. – 176 с.
7. Розширення Європейського Союзу: вплив на відносини України з центральноєвропейськими сусідами. – Київ: КІС, 2004. – 357 с.
8. Хаусхофер Карл. Границы в их географическом и политическом значении. О геополитике. – М.: Мысль, 2001.
9. Geopolitikai szöveggyűjtemény. – Budapest, 2002. – 390 old.
10. Michel Foucher. Európa Köztársaság. Történelmek és geográfiaiak között. – Budapest: Napvilág kiadó, 1999. – 145 old.

РЕЗЮМЕ
КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ДЕТЕРМИНАНТЫ ЛИМОЛОГИИ:
ПРОБЛЕМАТИКА ГРАНИЦ ЕВРОПЫ

Киш Е.Б. (Ужгород)

В научном исследовании проанализированы основные методологические детерминанты изучения границ, в особенности, в контексте исследования причин и последствий трансформации новой восточной границы Евросоюза. Принципиально новым являются подходы автора относительно анализа новой восточной границы ЕС.

Ключевые слова: Украина, Европейский Союз, граница, интеграция, концепт.

SUMMARY
CONCEPTUAL BASIS OF LIMOLOGY:
PROBLEMS OF THE EUROPEAN BORDERS

E.Kish (Uzhhorod)

The main methodological basis of borders research, first of all in the context of studying reasons and consequences of transforming the new eastern EU border were analyzed in given scientific research. The researcher has demonstrated definitely new approaches to the analysis of the new eastern EU border.

Key words: Ukraine, European Union, border, integration, concept.